

Ilja LEMEŠKIN

Lietuvių kalbos institutas

MARTYNO MAŽVYDO *Forma Chrikštima*: EGZEMPLIORIAI IR JŲ TYRIMO ISTORIJA

Martynas Mažvydas' *Forma Chrikštima*: existing copies and their research history

Anotacija. Martynas Mažvydas yra garsinamas ir garsėja kaip „lietuvių raštijos pradininkas, pirmosios lietuviškos knygos parengėjas“. Natūralu, kad taip sureikšminama pirmoji lietuviška knyga bei jos tyrimų svarba, bet kitų Mažvydo knygų sąskaita. 1559 metais išleista *Forma Chrikštima* yra subrendusio autoriaus bei patyrusio leidėjo individualus ir žanro požiūriu vientisas leidinys (žanro ir autorystės atžvilgiu nevienalytį 1547 metų paleotipą sudaro skirtingos dalys: katekizmas ir giesmynas), bet jis atsidūrė greta nelaimingų „trečios eilės“ knygų, kurioms nebūna skiriama tiek daug dėmesio. Šiuo atžvilgiu *Forma Chrikštima* kartoja Pranciškaus Skorinos „Apaštalo“ (1525) likimą, kuris netgi šiais jubiliejiniais metais lieka „Rusėniškosios Biblijos“ (1517–1520) ir „Mažosios kelionių knygelės“ (1522) šešėlyje. Net plačioji visuomenė žino, kiek yra M. Mažvydo katekizmo egzempliorių ir kur jie yra saugomi; su *Forma Chrikštima* situacija yra priešinga. Straipsnio tikslas – *Formos Chrikštima* tyrimo istorijos kontekste išsamiau supažindinti su iki šiol tyrėjų „ignoruojamu“ antruoju 1559 metų leidinio egzemplioriumi. Tai turėtų paskatinti ir palengvinti kritinio *Formos Chrikštima* leidimo rengimą spaudai.

Raktažodžiai: M. Mažvydas; *Forma Chrikštima*; egzemplioriai; baltų raštijos istorija.

Abstract. Martynas Mažvydas is known and celebrated as the founder of Lithuanian literature and the compiler of the first Lithuanian book. Naturally, this perspective gives special significance to the first Lithuanian book and its research, but this comes at the expense of his other books. Published in 1559, *Forma Chrikštima* is a mature author's and experienced publisher's individual and, in terms of genre, coherent work (the “fragmented” 1547 paleotype, which is heterogeneous in terms of genre and authorship, consists of different parts: a catechism and a hymnal), but it ended up alongside the unfortunate “third-row” books that do not receive much attention. In this respect, *Forma Chrikštima* repeats the fate of Pranciškus Skorina's “Apostle” (1525), which even on this important anniversary remains in the shadow of the “Ruthenian Bible” (1517–1520) and the “Little Travel Book” (1522). Even

the general public knows how many copies of M. Mažvydas' catechism there are and where they are kept; with *Forma Chrikſtima*, the situation is the opposite. The aim of this article is to provide a more detailed introduction to the second copy of the 1559 edition, which has been "ignored" by researchers until now, in the context of the history of research on *Forma Chrikſtima*. This should encourage and facilitate the preparation of a critical edition of *Forma Chrikſtima* for publication.

Keywords: M. Mažvydas; *Forma Chrikſtima*; copies; history of Baltic writings.

Plečiantis XIX a. pirmosios pusės lituanistikos tyrimams, išryškėjo ne tik gyvosios sakytinės kalbos, bet ir senosios raštijos šaltinių svarba.

1857 metais A. Schleicheris į „pirmąją lietuvių kalbos chrestomatiją“ (Mikulėnienė 2014, 758), t. y. į *Handbuch der litauischen Sprache* antrą tomą, įtraukė tik tautosakos kūrinį, tačiau pirminis sumanymas buvo kitoks (Schleicher 2008, 515; 2014, 335). Kaip rodo Schleicherio susirašinėjimas su Imperatoriškąja mokslų akademija, ką tik grįžęs (1852 metų spalio pradžioje) iš Rytų Prūsijos jis savo lietuvių kalbos vadove planavo skelbti senuosius rašto paminklus. Į diachroniškai skirstomos chrestomatijos pirmąją dalį, ko gero, būtų buvęs įtrauktas ne tik visas K. Donelaitis (Schleicher 2014, 739), bet ir 1547 metų katekizmas, su kuriuo tyrėjas mokslo visuomenę supažindino 1854 metais straipsnyje *Lituanica* (Schleicher 2008, 579–581; 2014, 382–383). Tautosakos tekstai būtų „pernelyg lengvi skaitiniai“ (Schleicher 2014, 739), bet pagaliau A. Schleicheris apsiribojo būtent jais, t. y. dainomis, smulkiaja tautosaka ir pasakomis. Taip atsitiko dėl kelių išorinių priežasčių. Realizuoti sumanymą „kaip pridera“ nepavyko dėl finansinės paramos stokos. Be to, kaupdamas tautosakos tekstus, A. Schleicheris savo pagalbininkams mokėjo honorarus, tad buvo suinteresuotas, kad jo paties išlaidomis surinkta medžiaga kuo greičiau pasirodytų spaudoje ir bent taip „atsipirktų“. Senosios raštijos paminklus A. Schleicheris kopijavo pats, tad su jų publikavimu buvo galima delsti.

Šiandien būtų galima polemizuoti su šviesaus atminimo Algirdo Sabaliausko išvada: „Vokiečių mokslininkas pirmasis taip aiškiai parodė, kad gramatiką reikia rašyti ne iš senų, dažnai nepatikimų tekstų, o iš gyvųjų žmonių kalbos“ (Sabaliauskas 2002, 201). Nuostata rašyti gramatiką pagal gyvąją kalbą baltistikos baruose buvo žinoma ir pagal išgales vykdoma ir anksčiau, pradedant jau nuo D. Kleino (apie Lauryno Benedikto Nudožeriškio poveikį lietuvių kalbos gramatikai žr. Fojtíková 2010). Pirmosios akademinės

lietuvių gramatikos (1556–1557) sandara neturi inkriminuojamos deklaratyviosios programinės reikšmės. Jeigu A. Schleicheris, nesuvaržytas išorinių aplinkybių, laisvai vykdytų savo sumanymą, tai rezultatas dabar atrodytų kitaip. Chrestomatija būtų sudaryta iš dviejų dalių. Pirmojoje būtų senųjų raštų, kurių reikšmės lyginamosios kalbotyros ir sanskrito profesorius nebuvo linkęs marginalizuoti; antrojoje – tautosaka.

Iš senųjų raštų A. Schleicheris savo publikacijose ir laiškuose įvairiomis progomis mini arba glaustai pristato: 1547 metų katekizmą, J. Bretkūno Biblijos vertimą, D. Kleino maldas, K. Donelaičio „Metus“, J. Brodovskio žodyną... Tačiau 1559 metų agendą gaubia tyla.

Pristatydamas savo mokslo išvykos rezultatus, A. Schleicheris nurodė: *Der älteste preussisch-litauische Druck ist meines Wissens der kleine Catechismus, Königsberg 1547. Die königliche Bibliothek zu Königsberg besitzt ein Exemplar dieses seltenen Buches welches ich benützte* („Seniausias Mažosios Lietuvos spaudinys, mano žiniomis, yra 1547 metais Karaliaučiuje išspausdintas Mažasis Katekizmas. Karaliaučiaus karališkoji biblioteka turi vieną šios retos knygos egzempliorių, kuriuo naudojausi“, Schleicher 2008, 579; 2014, 382). Karaliaučiaus karališkojoje bei universiteto bibliotekoje buvo saugomas vienas 1547 metų katekizmas. Iki pat 1956 metų, kol L. Vladimirovo pastangomis Odesoje buvo surastas kitas šios knygos egzempliorius (šiuo metu saugomas VUB, sign. RS LR 5650), jis buvo laikomas unikumu. Karaliaučiaus egzempliorius, kuris per Antrąjį pasaulinį karą atsidūrė Lenkijoje (dabar saugomas Torunės Mikalojaus Koperniko universiteto bibliotekoje, sign. Pol.6.II.189 adl. 3), buvo ypatingas tuo, kad apie 1729 metus buvo įrištas į didelį konvoliutą *Catechismi Varii*. Svarbu pabrėžti, kad kartu su 1547 metų lietuvių katekizmu šiame konvoliute buvo įrišta ir 1559 metų *Forma Chrikštima*. Dėl to nėra jokios abejonės, kad A. Schleicheris 1852 metais susipažino ne tik su pirmąja lietuviška knyga, bet ir su agenda. Katekizme jo dėmesį patraukė „Tėve mūsų“, bet visų pirma M. Mažvydo pratarmėje pateikta informacija apie lietuvių pagonybę, ir būtent todėl šį spaudos paminklą jis glaustai pristatė mokslo visuomenei, kuri tuomet intensyviai domėjosi lyginamąja mitologija. Tuo tarpu 1559 metų leidinio svarba buvo „viso labo“ lingvistinė, ko gero, todėl šis šaltinis ir buvo tuomet nutylėtas. Kaip bebūtų, reikia turėti omenyje, kad visi iki 1956 metų su katekizmu *de visu* dirbę baltistai vartė ir lietuvišką 1559 metų agendą.

1873 metų vasarą A. Schleicherio pėdomis pasekė Leopoldas Geitleris. Ataskaitoje čekų tautinei draugijai „Svatobor“, kuri finansavo jo mokslo ke-

lionę į Lietuvą, čekų filologas informavo, kad visą savaitę uoliai dirbo Karaliaučiaus karališkojoje bei universiteto bibliotekoje. Nors biblioteka dirbo vieną arba dvi valandas per dieną, L. Geitleriui išimties tvarka (Frydricho Kuršaičio rekomendacijos pagrindu) buvo leista studijuoti 5–7 valandas per dieną. Per tą laiką tyrėjas spėjo nemažai nuveikti: *V knihovně mi ochotně vydali všechny staré tisky a rukopisy litevské. Nejstarší katechismus litevský tištěný z r. 1547, z něhož Schleicher jen některé malé poznámky si učinil, jsem z větší části doslovně opsal. Pak jsem některé staré modlitební knihy četl, z části opsal, z části jen excerpoval. Poměrně nejvíc práce mi poskytla nejstarší rukopisná bible Bretkunova (1570–90), poněvadž jest velmi nedbale a nečitelně psána* („Bibliotekoje man noriai atnešė visus senus spaudinius ir lietuvių rankraščius. Seniausią spausdintą 1547 metų lietuvių katekizmą, iš kurio Schleicheris padarė kai kurias mažas pastabas, aš daugiausia pažodžiui perrašiau (kita vertimo galimybė: „pažodžiui perrašiau didžiausią dalį“ – I. L.). Taip pat aš skaičiau kai kuriuos maldynus, iš dalies [juos] perrašiau, iš dalies [iš jų] tik išrašiau žodžius. Ko gero, daugiausia darbo man davė seniausia Bretkūno rankraštinė biblija (1570–1590), kadangi ji prasta rašysena ir nepaskaitomai yra parašyta“¹.

Spaudinio *Forma Chrikštima* čekų baltistas atskirai nepaminėjo, tačiau su juo buvo, be abejo, dirbta. Leidinys, kartu su katekizmu prieinamas tame pačiame konvolute, priskirtinas prie tų „maldynų“ (*modlitební knihy*), kuriuos L. Geitleris spėjo iš dalies nukopijuoti būsimai chrestomatijai. Savo „pažodinių perrašą“ – 1547 metų katekizmo ir 1559 metų agendas – L. Geitleris paskelbė 1875 metais „Lietuviškose studijose“. Pilnas publikacijos pavadinimas: *Litauische studien. Auswahl aus den ältesten denkmälern, dialectische beispiele, lexikalische und sprachwissenschaftliche beiträge von Dr. Leopold Geitler* (Geitler 1875). Konkrečiai čia buvo pateiktos šios *Formos Chrikštima* lietuviško teksto ištraukos: f. A1r₁–A5v₁₄, f. A7r_{6–19} ir f. B1r_{5–17} (Geitler 1875, 10–12). Publikuota buvo ilgesnė ištrauka, pradedant nuo knygos pradžios iki pirmojo sąsiuvinio penkto lapo pabaigos (praleistos tik įžanginės M. Mažvydo invokacijos lotynų kalba), taip pat du trumpi fragmentai, parankūs lyginamajai tekstų analizei: *Tėve mūsų* ir *Credo*.

Tais pačiais 1875 metais Adalbertas Bezzenbergeris išleido *Litauische und Lettische Drucke des 16. Jahrhunderts* antrąją dalį, kurioje buvo išspausdintas visas *Formos Chrikštima* tekstas (Bezzenberger 1875, 31–43). Apie keti-

¹ Čekijos Respublikos mokslų akademijos archyvas (*Archiv Akademie věd České republiky*): fondas *Svatobor*, inv. Nr. 120, dėž. 2.

nimą leisti 1559 metų agendą tyrėjas skaitytoją informavo 1874 metais publikuotame „Der litauische Katechismus vom Jahre 1547“: *Das zweite Heft, welches noch in diesem Jahre erscheinen wird, soll enthalten: die forma Chrikstima vom Jahre 1559 und den fast gänzlich unbekannten lettischen „vndeutschen katechismus“ von 1586* „Antras sąsiuvinis, kuris bus išleistas šiais metais (pasirodė 1875 metais – I. L.), bus 1559 metų *Forma Chrikstima* ir beveik visiškai nežinomas 1586 metų latviškas „vndeutschen katechismus““ (Bezenberger 1874, V, išn. 1).

Skelbdamas 1547 metų katekizmą ir 1559 metų agendą A. Bezenbergeris, žinoma, rėmėsi tuo pačiu šaltiniu – konvoliutu *Catechismi Varii* sign. Ce 495 iš Karališkosios bei universiteto bibliotekos Karaliaučiuje. Apie tai baltistas rašo ir pirmojoje, ir antrojoje savo dokumentinio leidimo dalyje: *Der Originaldruck hat sich nur in einem Exemplar erhalten, das sich auf der Königlischen Bibliothek zu Königsberg unter Ce 495 findet. Er ist oft recht schwer zu lesen, da der Druck vielfach verletzt ist; sein Format ist Klein-Octav von 15_{1/2} ctm. Höhe und 10 ctm. Breite* („Išliko tik vienas originalus spaudinio (katekizmo – I. L.) egzempliorius, kurį galima rasti Karaliaučiaus karališkojoje bibliotekoje (sign.: Ce 495). Jį dažnai gana sunku skaityti, nes atspaudas daug vietų pažeistas; jo formatas mažas – in octavo dydžio, aukštis 15.5 cm, o plotis 10 cm“) (Bezenberger 1874, VII, išn. 1); *Die Forma Chrikstima findet sich in einem Sammelband der Königsberger Universitätsbibliothek, demselben, welcher auch den Katechismus von 1547 enthält, auf welchen sie unmittelbar folgt. Ob es noch andere Exemplare derselben gibt, habe ich nicht erfahren können; ebenso wenig ist es mir gelungen, etwas über ihren Autor zu ermitteln* („*Forma Chrikstima* yra Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje esančiame rinkinyje, tame pačiame, kuriame yra ir 1547 m. katekizmas, po kurio ji iškart eina. Man nepavyko išsiaiškinti, ar yra išlikę kitų egzempliorių; taip pat nepavyko nieko sužinoti apie autorių“) (Bezenberger 1875, XVIII).

L. Geitlerio ir A. Bezenbergerio tų pačių metų publikacijos daro varžybų įspūdį. Gali būti, kad pastarojo leidybinį sumanymą „išprovokavo“ 1873 metų Prahos baltisto mokslinė kelionė į Prūsiją ir tuomet parodytas dėmesys seniesiems rašto paminklams. Nėra žinoma, katras iš šių leidinių – Prahos ar Göttingeno – pasirodė pirmas. Bet tai ir ne tiek svarbu. L. Geitlerio publikacija išplėtojo daug ankstesnį Prahos projektą. Iš Prahos perspektyvos žiūrint, 1875 metų *Litauische studien* yra 1857 metų *Litauisches Lesebuch und Glossar* tęsa bei papildymas (pagal pirminę 1852 metų A. Schleicherio koncepciją). 1873 metų kelionė buvo iš anksto suplanuota ir realizuota taip, kad kalbinin-

kas turėtų galimybę panagrinėti, nukopijuoti ir net įgyti vertingas spausdintas ir rankraštes senienas. Taigi, leidinio *Forma Chriksťima* įtraukimas į mokslo apyvartą buvo nulemtas minimaliai 1872–1873 metais, kada vyko derybos su čekų draugija „Svatobor“ dėl ekspedicijos finansavimo. Bet kokių atveju pažymėtina, kad pastangos publikuoti baltistikai reikšmingus senuosius raštus atėjo iš Prahoje ir Göttingene besihabilituojančių jaunų mokslininkų. Sustingusi Karaliaučiaus baltistika kelis dešimtmečius buvo alinama neapykantos tarp F. Kuršaičio ir Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno: „Iš Karaliaučiaus ponų daug tikėtis neverta; Kuršaitis moka lietuvių kalbą, tačiau tolesnės darybos srityje, Nesselmannas nenori rašyti gramatikos, o blogiausia tai, kad jie abu jau metų metus riejasi, todėl apie jokių tekstų leidimą negali būti nė kalbos – tiesiog vienas kitam to neleis“ (Schleicher 2014, 609, 612). Apie tai žinojo užsienio filologai, ir tai skatino jų aktyvumą Karaliaučiuje.

Gerokai nuošalyje nuo kitų *Formos Chriksťima* publikacijų yra Eduardo Volterio 1901 metų *Lietuviška chrestomatija* (Vol'ter 1901), kurioje buvo paskelbta M. Liuterio giesmė (*FCh* C3r₁–C5v₂₀). Žanriniu požiūriu tai yra taikomojo pobūdžio leidimas, kuriame, kaip mokymo priemonėje, buvo gausiai pateikta įvairiausių „pavyzdžių“ (*образы*). Tai nereiškia, kad kiekvieną tokį „pavyzdį“ knygos sudarytojas publikavo arba tikrino pagal pirminį šaltinį. Tekstas buvo paimtas iš A. Bezzenbergerio. Dėl chrestomatijos utilitarinės lingvistinės paskirties E. Volterio panaudotas 1875 metų perrašas buvo supaprastintas (nepaisoma 1559 metų korektūros klaidų, į kurias nuosekliai atsižvelgė L. Geitleris ir A. Bezzenbergeris, pvz., *amßina* vietoje *amßiua* – *FCh* C5v₁₉; Vol'ter 1901, 17).

1922 metais J. Gerullis M. Mažvydo knygas pirmą kartą išleido fotografiniu būdu Kaune. Pakartotinai jo leidinys vokiečių kalba buvo išleistas 1923 metais Heidelberge. Leidžiant 1547 metų katekizmą ir 1559 metų agenda, kaip pagrindas buvo paimtas tas pats Karaliaučiaus konvoliutas sign. *Ce* 495. Įsidėmėtina „M. Mažvydo rinkinių raštų“ sudarytojo pastaba, kad konvoliute esantis *Formos Chriksťima* egzempliorius yra vienintelis: *Originalo vietinajis egzempliaras randasi rinkinyje Ce 495⁸ Karaliaučiaus universito knygyne* (Gerullis 1922, XIX); *Das Original ist nur in einem Exemplar erhalten, das sich im Sammelband Ce 495⁸ auf der Königsberger Universitätsbibliothek befindet* (Gerullis 1923, XXII).

Mums yra svarbus J. Gerullio padarytas konvoliuto aprašas. Pateiksime jį visą pagal 1922 metų leidinį. Kad būtų aiškesnė tuometinė rinkinio sandara, kiekvieną konvoliuto sudedamąją dalį nurodysime iš naujos eilutės:

Katekizmo teišliko vienai vienas egzemplaras, kursai rinkinyje (Sammelband) Ce 495⁸ Karaliaučiaus universito knygyne padėtas yra. Spauda vietomis sumurkšlinta ir nepaskaitoma. Rinkinys, kiaulena aptaisytas, turi ant nugaros užrašą, *Catechismi Varii*, ant luobo aukso raidėmis *Fridericus Wilhelmus Rex Pruss: 1729*. Turinys šitoks:

- 1) *Catechismus ... Przez Jana Maleczkiego* 1546,
- 2) *Catechismusa prafty Szadei ...* 1547,
- 3) *Forma Chrikſtima ...* 1559,
- 4) *Catechesis major...*, *Katechizm więkſzy ...* 1698,
- 5) *D. Martini Lutheri catechismus minor, germanico-polonico-lithvanico-latinus. Nunc quartum in his quatuor lingvis editus ...* 1709,
- 6) *Catechisation oder Kinder-Lehre ... Von Bernhard von Sanden* 1701,
- 7) *Katechizacya Albo Náuká Dźiátek Chrzściáńskich...* *Od Bernharda De Sanden* 1702,
- 8) *Kategizáwimas Arba Waikû Mokslas ... Nûg Bernhard von Sanden ...* 1701,
- 9) *Der kleine Catechismus ... Deutsch und Litthauisch ...* 1722.

(Gerullis 1922, XV–XVI)

Deja aptariamojo konvoliuto sandara ilgainiui pakito. Lenkijos bibliotekoje, kur *Catechismi Varii* atsidūrė po karo, buvo suteikta griozdiška suvestinė signatūra: *Pol.6.II.188–196*. Paskutiniai skaičiai – 188–196 – žymi pavienius konvoliutą sudarančius leidinius. Naujoje saugojimo vietoje šis vertingas karališkasis XVI–XVIII amžių leidinių rinkinys buvo nelabai kokybiškai restaurotas. Konvoliutą išrišo ir patvarkę popierių atgal sudėjo pažeidę originalią tvarką. Dėl to atsirado prieštaravimas, viena vertus, tarp senesnių A. Bezzenbergerio ir J. Gerullio liudijimų ir, kita vertus, tarp šiuolaikinės konvoliuto būklės.

Konvoliuto sandara dabar atrodo taip:

- 1) **Pol.6.II.188 adl.1** – Jan Malecki, *CATECHISMVS TO IEST. Nauka Krzefcianska od Apostolow dla profitch ludzi we trzech czqstkach zamkniona, y z drugiem czqtkami ku teyze nauce krzeccianskie przilezqcemi, z Lacinſkiego iezika pilnie przelożona. Przez Jana Maleczkiego S.* [Kołofone:] VV KROLEVVVCZV. M. D. XLVI [1546];
- 2) **Pol.6.II.190 adl. 2** – [Martynas Mažvydas,] *FORMA Chrikſtima. Kaip Baßniczas Iſtatimæ Hertzikiftes Prufu / ir kitofu žemefu laikoma ira.* Drukawot Karalauczui per Iona Daubmana / Metu Chriftaus M. D. L I X. [1559];
- 3) **Pol.6.II.189 adl. 3** – [Martynas Mažvydas,] *CATECHISMVSA PRAfty Szadei, Makſlas ſkaitima rafchta yr giefmes del krikfczianiftes bei del berneliu iaunu nauiey*

fugulditas KARALIAVCZVI VIII. dena Meneſes Sauſia, Metu vſgimima Diewa. M. D. XLVII. [1547] Soli Deo gloria;

- 4) **Pol.6.II.191 adl.4** – *CATECHESIS MAJOR*, *In quâ Copioſior explicatio, S. Fidei Catholicae, Sacramentorum Domini, & officiorum Hominiſ Chriſtiani; Ordine proponitur. KATECHIZM WIĘKSZY: w którym się Wiary S. Powszechney / Świętoſci Pańſkich / y Powinnoſci Człowiekâ Chrzeſciańſkiego / ſzſszy wykład porzâdnie podâie. ſ Łâcińſkiego ięzykâ ná Polſki przetłumaczony.* REGIOMONTI, Typis REUSNERIANIS, Ao. 1698;
- 5) **Pol.6.II.192 adl.5** – *D. Martini Lutheri Catechismus Minor, Germanico - Polonico - Lithvanico - Latinus. Nunc quartum in his quatuor lingvis editus. Der kleine Catechiſmus D. Martin Luthers / Deutfch / Lateiniſch / Polniſch und Littauſch. Nun zum vierdten mahl in dieſen vier Sprachen ausgegangen. Cum Privilegio Sac. Reg. Maj. Pruff. Königsberg / Gedruckt und verlegt in der Königl. Hof. und Academiſchen Reufneriſchen Buchdruckerey. Anno 1709;*
- 6) **Pol.6.II.193 adl.6** – Bernhard von Sanden, *CATECHISATION Oder Kinder-Lehre / In welcher der CATECHISMUS LUTHERI, Und deſſen Verſtand aufs kûrtzeſte und einfâltigſte erleutert wird / Nebſt einer Vorrede von Einrichtung der Catechiſmus-Lehre / Wie auch Fragen und Gebehtlein auf die fürnehmſte Feſt-Tage des Jahres / Und einigen Gebehten / ſo des Morgens und Abens / dann auch vor und nach der Beicht und H. Communion zu gebrauchen ſind. Mit Gnâdigſter Genehmhaltung Seiner Königl. Majeſtât Denen Kirchen / Schulen und Hâuſern im Lande zu gut / entworffen von Bernhard von Sanden / Sen. Der H. Schrift Doct. und Prof. Prim. Königl. Pr. Ober=Hof=Pred. und EE. Saaml. Conf. Aſſeff. Königsberg / Gedruckt und verlegt von den Reuſneriſchen Erben / 1701;*
- 7) **Pol.6.II.194 adl.7** – Bernhard von Sanden, *KATECHIZACYA, Albo Náukâ Dſziâtek Chrzęſciańſkich / w ktorey KATECHISM D. LUTHERA, ſ jego wyrozumieniem jak naykrotcej y nayproſciey bywa objaſniony / Weſpól ſ Przedmowâ o ſaprawiâniu ſie w Katechiſmowâ Náukę / Jáko teſ ſ Pytâniem y Modlitewkâmi ná naypſzednieyſze Świętâ doroczne / Y ſ niektorymi Modlitwâmi / ktore ráno y wieczor / jáko teſ przed Spowiedſzâ y po Spowiedſzi / y przy Chwalebney Świętoſci Wieſzerſzy Pâńſkiey uſzywane bywâjq. ſ Nayłâkawſzym Upodobâniem Jego Krolewſkiey Moſci Koſciółom / Szkołom / y Domom Pruſkiey Ziemie ku dobremu / wyrażonâ Od BERNHARDA DE SANDEN, Sen. Piſmâ S. Doktora y Prof. Prim. Krolwſkiego Pruſkiego wyſſzego Nâdwornego Kâznodſeje / y Wielebnego Konſyſtorſza Samblendſkiego Aſſeff. W Krolewcu / Drukowano ſ náklâdem od Reynerowych Dſiedzicow. 1702;*
- 8) **Pol.6.II.195 adl.8** – Bernhard von Sanden, *Kategizâwimas Arba Waikû Mokſlas / Kureme Kategiſmas Lutheraus, Ir jo iſzmânimas trumpay ir praſtay iſzguldomas iſra / Su Prâkalba ape Sudawâdijimâ Kategiſmo-Mokſlo / Kaip ir ſu klâuſimais ir maldomis ant prakilnâufû Szwençiû per méta / Ir ſu nekuriomis maldomis / kurios rijtmeczeis ir wâkarais / irgi pirm bei po ſpawedies wartojamos iſra. Su Maloningiâufu*

Pawelijimu Karálifzko Majeftoto Bažnijcioms / Ifzkáloms ir namams žémeje ant géro / po akiù ftaijtias Nùg Bernhard von Sanden / Sen. Sz. Káfzto Doct. ir Prof. Prim. Karálifzko Prufifzko /rakilnáufo Pilliês Kožnadéjos ir Garbintino Žáml. Conf. Affeff. Karaláuczujė / Ifzfpáuftas nùg potámkù Reužnèraus. 1701;

- 9) **Pol.6.II.196 adl.9** – Gabriel Engels, *Der kleine Catechismus D. Martin Luthers / Deutfch und Litthauifch / Auf Allernádigften Befehl Sr. Kónigl. Majeftát in Preuffen / mit einhelliger Uebereinfimmung aller Ertz=Priefters und Pfarrern in Litthauen / Aufs neue in Tiltit Anno 1722. überfehen. Gedruckt in Königsberg. Mit Reufznerifchem Verlag und Schriffthen. Mažas Katgifmas D. Mertino Luteraus / Lietuwifzkay ir Wokifzkay / Ant Maloningiáufojo Prufù Karáliaus Ifákimo wiffù Wyfkupù ir Klebonù Lietuwoj Sutarimu / Ifz naujo Tilžeje Mete 1722. pérweizdètas. Ir Karaláuczujė ifz fpáuftas.*

Matome, kad 1547 metų katekizmas ir 1559 metų agenda sukeisti vietomis. Įrišimo klaidą aiškiai rodo sudedamųjų leidinių signatūros, pieštuku įrašytos prieš restauruojant knygą. Po restauravimo konvoliuto vienetų numeravimas pažeistas: 188 – 190 – 189 – 191... Sužalotą konvoliutą ir toliau esame linkę žymėti sena, Karaliaučiaus karališkojoje ir universiteto bibliotekoje duota signatūra *Ce 495*.

Kalbant apie konvoliuto *Catechismi Varii* genezę, yra būtina atkreipti dėmesį į tai, kad *Forma Chriktima* išsiskiria žanriniu požiūriu. Kiti aštuoni leidiniai yra katekizmai, davę akstiną viso rinkinio pavadinimui. Kyla klausimas, kodėl į skirtingų amžių katekizmų sąvadą išimties tvarka buvo įtrauktas krikšto sakramento teikimo tvarkos aprašymas? Logiška manyti, kad lietuviškas 1547 metų katekizmas ir 1559 metų agenda iki 1729 metų gyvavo kartu kaip to paties autoriaus spausdintų darbų rinkinys. Gali būti ir taip, kad seną konvoliutą sudarė J. Maleckio katekizmas ir dvi M. Mažvydo parengtos knygos. Prie tokio XVI amžiaus vidurio spaudinių branduolio ilgainiui buvo pridėti – dėl Fridricho Vilhelmo patogumo – vėlesniųjų laikų katekizmai. Apgailestautina, kad dėl to netekome senojo rinkinio autentiškų viršelių, kurie dengė, galimas dalykas, vien tik M. Mažvydo darbus; kita vertus, karališkojo konvoliuto sudėtyje reti XVI amžiaus spaudiniai gavo didesnę galimybę išlikti.

1993 metais serijoje *Bibliotheca Baltica Lithuania* J. Gerullio pramintu keiliu nuėjo Saulius Žukas, konstatavęs, kad prieš septyniasdešimt metų pasirodę leidiniai tapo bibliografinėmis retenybėmis, be to, juose pasitaiko klaidų, atsiradusių dėl netikslaus retušavimo ar spaustuvės dažų nutrupėjimo. Dėl to, pridėjęs M. Mažvydo lotyniškai rašytus laiškus, jis sudarė „naująją Gerullį“ – šaltinių vaizdų publikaciją *Katekizmas ir kiti raštai*, kurią skaitytojams pristatė

kaip „pirmąjį visų šiandien žinomų Mažvydo raštų rinkinį“. 1547 metų katekizmas ir 1559 metų agenda buvo perspausdinti iš mikrofilmų – taip pat nespaltuoti (už vaizdų perteikimo tikslumą buvo atsakingas leidinio redaktorius Giedrius Subačius) – pagal egzempliorius, įrištus į „didįjį“, karališkąjį Torunės konvoliutą signatūra *Ce 495*. 1993 metų publikacija buvo ir iki šiol yra plačiai žinoma, tačiau joje bent vieną teiginį reikia pataisyti.

S. Žukas teigia, kad išliko vienintelis *Formos Chrikstima* egzempliorius: „Trijų knygų („Giesmės šv. Ambraziejaus...“, 1559 metų agendas ir J. Brekūno išleisto *PARAPHRASIS – I. L.*) originalų teisiškę po vieną, pirmosios lietuviškos knygos – *Katekizmo* – du egzemplioriai“ (Žukas 1993, 10, 24); „Originalo (*Formos Chrikstima – I. L.*) egzempliorius yra Torunės universiteto bibliotekoje (sign. Pol.6.II.5 adl., Pol.6.II.190 adl.), anksčiau buvo saugomas Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje“ (Žukas 1993, 18, 34–35). Galima spėti, kad nebuvo susikalbėta su lenkų pagalbininku, prof. Vytautu Armonu, kuriam nepavyko dalykiškai išaiškinti signatūrų suteikimo Torunės M. Koperniko universiteto bibliotekoje specifikos. Dėl to ir atsirado prieštaravimas: S. Žukas kalba apie vienintelį *Formos Chrikstima* egzempliorių ir čia pat skliaustuose netiksliai nurodo dvi skirtingų šios knygos egzempliorių signatūras: *Pol.6.II.5 adl.* ir *Pol.6.II.190 adl.*² Antra signatūra – turi būti *Pol.6.II.190 adl. 2* (praleistas paskutinis skaičius žymi naują agendas pateikimo vietą, kurią aligatas konvoliuto sudėtyje užėmė po restauravimo; be šio skaičiaus santrumpa *adl.* neturi jokios prasmės) – atitinka *Formos Chrikstima* egzempliorių, esantį konvoliute *Catechismi Varii*. Pirmą signatūrą – turi būti *Pol.6.II.5 adl. 2* – atitiko ir atitinka kitą toje pačioje bibliotekoje saugomą *Formos Chrikstima* egzempliorių, kuris liko nepastebėtas.

Antras *Formos Chrikstima* egzempliorius į Torunės M. Koperniko universiteto biblioteką pateko tais pačiais keliais ir tuo pačiu laiku kaip ir konvoliutas sign. *Ce 495*, t. y. 1946 metais, iš netoli Elbingo esančių laikinųjų saugyklų (*Karwiny* ir *Słobity*, pow. Paslęk) (Strutyńska 1995, 9, 19). Prieš tai jis buvo saugomas Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje. Tai yra aligatas, taip pat įrištas su J. Maleckio 1546 metų katekizmu. Sena konvoliuto signatūra yra *Ce 77. Ddz*, šiuolaikinė – *Pol.6.II.4-5*. Taigi šio mažo konvoliuto sandara yra tokia:

² Klaidą pakartojo G. Michelinis: „*Forma Chrikstima* perspausdinta iš vienintelio Torunės universiteto bibliotekoje saugomo egzemplioriaus... Signatūra: Pol. 6. II. 5 adl., Pol. 6. II. 190 adl.“ (Michelinis 2000, 17, 30).

- 1) **Pol.6.II.4 adl.1** – Jan Malecki, *CATECHISMVS TO IEST. Nauka Krzeſcianska od Apoſtołow dla proſtich ludzi we trzech częſtkach zamkniona, y z drugiem i częſtkami ku teyże nauce krzeſcianskie przyleżącemi, z Laciſkiego ięzyka pilnie przełożona. Przez Jana Maleczkiego S.* [Kołofone:] VV KROLEVVCZV. M. D. XLVI [1546];
- 2) **Pol.6.II.5 adl. 2** – [Martynas Mažvydas,] *FORMA Chriſtima. Kaip Baſnietas Iſtatimæ Hertzikiftes Prufu / ir kitofu žemefu laikoma ira.* Drukawot Karalauczui per Iona Daubmana / Metu Chriſtaus M. D. L I X. [1559]

Iriſant (XIX amžiuje) konvoliutą, viršeliams buvo panaudotas marmurinis popierius. Karaliaučiaus bibliotekos antspaudas, uždėtas konvoliuto pradžioje ant J. Maleckio katekizmo antraštinio lapo, kažkodėl buvo pašalintas, bet jo kontūro likučiai yra atpažįstami (plg. 1 pav.).



1 pav. **Karaliaučiaus bibliotekos antspaudas (dešinėje) ir jo kontūrai konvoliuto Pol.6.II.4–5, saugomo Torunės M. Koperniko universiteto bibliotekoje, antraštiniame lapė**

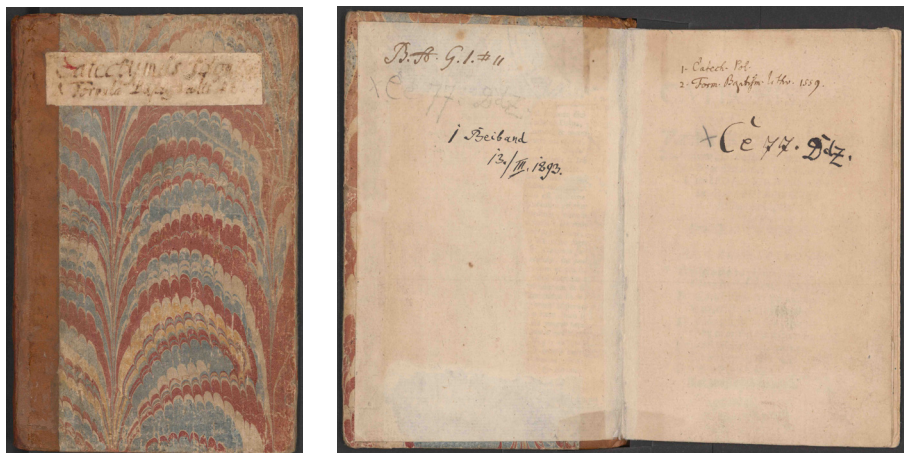
Iriſas ir knygų lapai neturi restauravimo požymių. Pirmame prieſlapyje (žr. 2 pav.), be stambesnės signatūros *Ce 77. Ddz* (su iš kairės pridėtu kryžiauku), yra du užrašai.

Pirmas: *B.A. G.I#II*. Tai ankstesnės priklausomybės žyma, kuri pagal raſalo atspalvį koreliuoja su čia pat pateiktu knygos turiniu:

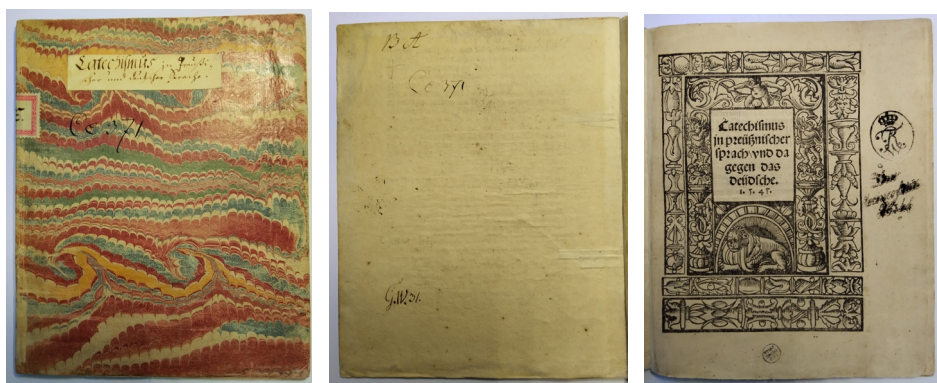
1. *Catech. Pol.*
2. *Form. Baptifm. lithv. 1559.*

Tokiu pat būdu buvo sutvarkytas ir Torunės M. Koperniko universiteto bibliotekoje saugomas pirmasis 1545 metų prūsų katekizmas (dabartinė sign. *Pol.6.II.1422*). Signatūrą *Ce 371* lydi iš kairės pridėtas kryžiaus ženklas (kaip ſioje bibliotekoje buvo įprasta) ir didelės raidės *BA*. Prieſlapio apačioje pateikta signatūra *G.IV.31*. Prūsų katekizmo viršeliams buvo panaudotas panašus marmurinis popierius, ant kurio taip pat priklijuota lipdė su knygos

pavadinimu. Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje prūsų katekizmas ir konvoliutas su 1559 metų agenda buvo saugomi atskiro rinkinio *Gottholdiana* sudėtyje. Knygų priklausomybę Friedricho Augusto Gottholdo bibliotekai liudija raidė G signatūrose (žr. 3 pav.). Didžiulę F. A. Gottholdo knygų kolekciją biblioteka gavo 1858 metais.



2 pav. Torunės M. Koperniko universiteto bibliotekoje saugomo konvoliuto *Pol.6.II.4–5* viršelis ir priešlapis



3 pav. Torunės M. Koperniko universiteto bibliotekoje saugomo 1545 m. I prūsų katekizmo (sign. *Pol.6.II.1422*) viršelis, priešlapis ir titulinis puslapis

Kitas užrašas yra tiksliai datuotas: *I Beiband 13/III.1893*. Pagal tamsesnę rašalo atspalvį jį atitinka knygos pagrindinė signatūra *Ce 77. Ddz* (žr. 2 pav.). Tokių datuotų užrašų, tikslinančių aligatų skaičių, yra paliudyta ir kitose knygose. Ko gero, jie rodo laiką, kada sudėtinės konvoliutų dalys buvo toje pačioje bibliotekoje katalogizuotos.

Visa tai rodo, kad J. Gerullio laikais antras agendos egzempliorius bibliotekoje buvo žinomas ir puikiai prieinamas (bent nuo 1893 metų). Bet jis liko nepastebėtas, todėl tyrėjas, kaip ir jo pirmtakai, naudojosi spaudiniu iš konvoliuto *Catechismi Varii* sign. *Ce 495*. Reikia priminti, kad ir A. Bezzenbergeris, ir J. Gerullis apgailestavo dėl atspaudų kokybės, kuri komplikavo teksto skaitymą. Agendos egzempliorius, esantis konvoliute su sign. *Ce 77. Ddz*, šiuo atžvilgiu yra geresnis. Tekstas čia atspausťas kokybiškai.

Kitas *Formos Chriktima* egzempliorius (*Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Pol.6.II.5 adl. 2*), kilęs iš *Gottholdiana* fondo (*B.A. G.I#II*) ir iki Antrojo pasaulinio karo saugotas Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje (*Ce 77. Ddz*), liko nepastebėtas (nenaudotas) ir mūsų laikų tyrėjų.

2003 metų liepą su pirmuoju prūsų katekizmu ir M. Mažvydo leidiniais, saugomais Torunės M. Koperniko universiteto bibliotekoje, dėjo pastangų *de visu* susipažinti Diego Ardoino. Deja, jo bandymas buvo nesėkmingas. Italų filologas per vietinį bibliotekos kompiuterinį tinklą galėjo trumpai susipažinti tikėtai su 1545 metų prūsų ir 1547 metų lietuvių katekizmais. 2013–2014 metais D. Ardoino, atlikdamas lingvistinę Josto Gipperto užduotį TITUS (*The-saurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien*) projekte, parengė *Formos Chriktima* perrašą pagal turėtą geros kokybės 1559 metų leidinio kopiją iš visiems seniai žinomo konvoliuto *Catechismi Varii* sign. *Ce 495*³.

2023 metais naują *Formos Chriktima* perrašą parengė Mindaugas Šinkūnas (Šinkūnas 2023)⁴. Ir šį kartą dokumentinis perrašas buvo atliktas pagal nuo XIX amžiaus vidurio žinomą egzempliorių sign. *Pol.6.II.190 adl. 2*, įtrauktą į karališkąją katekizmų konvoliutą *Catechismi Varii* sign. *Ce 495*.

2024 metų rudenį šio straipsnio autorius ir Pietro U. Dini nusprendė parengti pirmą kritinį 1559 metų *Formos Chriktima* leidimą. Realizuojant su-

³ Priega internete: <https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/balt/lit/forma/forma.htm> (žiūrėta: 2025-10-28). Tinklapyje SLIEKKAS pagal klaidingą S. Žuko informaciją iki šiol nurodytas vienas išlikęs egzempliorius svetima ir netiksliai perteikta signatūra *Pol. VI.2.5adl*: <https://titus.uni-frankfurt.de/sliekkas/index.html> (žiūrėta: 2025-10-28).

⁴ Internetinis leidinys yra prieinamas: <https://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=122> (žiūrėta: 2025-10-28).

manymą buvo ieškota šaltinių ir domėtasi signatūrų painiava S. Žuko 1993 metų publikacijos įvade. Parengiamasis darbas nuvedė prie kito gerai prieinamo, bet iki šiol baltistams nežinomo agendos egzemplioriaus. Kadangi prastai įskaitoma šio šaltinio kopija⁵ darbui netiko, 2025 metų pradžioje užsakėme naują geros kokybės kopiją (gauta 2025-03-17), kuri bus atspirties taškas naujam leidimui.

Išvados

Nuo XIX amžiaus vidurio buvo tvirtinama, kad 1559 metų agendos *Forma Chrikftima* „teišliko vienui vienas egzemplarius“ (J. Gerullis), kuris yra prastesnės kokybės ir kai kur sunkiai įskaitomas. Kad esama ir kito šio leidinio egzemplioriaus, A. Schleicheris 1852 metais vargu ar galėjo (su)žinoti, nes antras *Forma Chrikftima* egzempliorius į Karaliaučiaus universiteto biblioteką pateko 1858 metais kartu su F. A. Gottholdo knygų kolekcija. Šis leidinys Karaliaučiaus universiteto bibliotekos *Gottholdiana* fondo sudėtyje (*B.A. G.I#II*) liko 1873 metais nepastebėtas L. Geitlerio ir A. Bezzenbergerio. Antras knygos egzempliorius nebuvo baltistų aptiktas net po konvoliuto naujo katalogizavimo 1893-03-13. Griežtą ir klaidingą J. Gerullio teiginį pakartojo S. Žukas ir G. Micheli.

Šia publikacija į mokslo apyvartą įtraukiamas naujas *Formos Chrikftima* egzempliorius, šiuo metu saugomas Torunės M. Koperniko universiteto bibliotekoje (*Pol.6.II.5 adl. 2*), yra mažiau skaitytojų vartytas ir geriau išlikęs (kai kur geriau atspausdintas). Jį pasitelkus yra įmanoma eliminuoti ankstesnių perrašų klaidas ir lakūnas. Būtent šis egzempliorius yra tinkamas kritiniam *Formos Chrikftima* leidimui rengti.

LITERATŪRA

Bezzenberger, Adalbert 1874–1875, *Litauische und Lettische Drucke des 16. Jahrhunderts* 1–2, Göttingen: Robert Peppmüller.

Fojtíková, Olga 2010, Lauryno Benedikto Nudožeriškio *Grammaticae Bohemicae [...]* *libri duo* (1603) ir Danieliaus Kleino *Grammatica Litvanica* (1653) prakalbos, in Artūras Judžentis (sud.), *Danielius Kleinas ir jo epocha*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 66–116.

⁵ Priega internete: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/17537/edition/26738/content> (žiūrėta: 2025-10-28).

Geitler, Leopold 1875, *Litauische studien. Auswahl aus den ältesten denkmälern, dialectische beispiele, lexikalische und sprachwissenschaftliche beiträge*, Prag: Verlag von Theodor Mourek.

Gerulis, Jurgis 1922, *Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, Kaunas: Švietimo ministerijos leidinys.

Gerullis, Jurgis 1923 (Hrsg.), Mosvid, Die ältesten litauischen Sprachdenkmäler bis zum Jahre 1570, (= *Indogermanische Bibliothek* 5, hrsg. von H. Hirt, W. Streitberg; *Baltische Bibliothek* 2, hrsg. von Georg Gerullis), Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.

Michelini, Guido 2000, *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Mikulėnienė, Danguolė 2014, Lietuvių tarmių fonetikos bruožai Augusto Schleicherio „Lietuvių kalbos vadove“, in Ilja Lemeškin, Jolanta Zabarskaitė (sud.), *Lituanistinis Augusto Schleicherio palikimas / Das lituanistische Erbe August Schleichers* 2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 757–767.

Sabaliauskas, Algirdas 2002, *Mes baltai*, pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Gimtasis žodis.

Schleicher, August 2008, *Lituanistinis Augusto Schleicherio palikimas / Das lituanistische Erbe August Schleichers* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Schleicher, August 2014, *Lituanistinis Augusto Schleicherio palikimas / Das lituanistische Erbe August Schleichers* 2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Strutyńska, Maria 1995, Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, Torun: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Volter 1901 – È[duard] Volter“, *Litovskaja Chrestomatija. Lietuviška chrestomatija*, Sanktpeterburg“: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk“, 1901.

Žukas, Saulius 1993 (red.), *Martynas Mažvydas, Katekizmas ir kiti raštai. Catechismus und andere Schriften*, Vilnius: Baltos lankos.

Ilja LEMEŠKIN

Baltų kalbų ir vardyno tyrimų centras

Lietuvių kalbos institutas

LT-10308 Vilnius

Lithuania

[ilja.lemeskin@lki.lt]